

De inbreng van Thorbecke in de ambtelijke ontwerpen is kenmerkend voor zijn besluitvaardigheid en rigueur als minister van binnenlandse zaken, vooral waar het de uitvoering van de grondwet en de door hem gerealiseerde organieke wetten betreft. Niet zelden werd een commissaris des konings streng toegesproken, als hij al niet ontslagen werd. Thorbeckes harde personeelsbeleid komt duidelijk naar voren. Niet alleen vier commissarissen moesten het ontgelden, maar ook enkele oudgediende ambtenaren op het departement. Bovendien intervenueerde hij veelvuldig in de benoeming van burgemeesters. Of dit beleid te vergelijken valt met het Amerikaanse *spoils system*, zoals de bewerkers in hun inleiding opmerken, is de vraag. Het ging Thorbecke er niet zo zeer om partijgenoten te bevorderen (van een liberale *partij* was ook nog nauwelijks sprake). Eerder wilde hij in een zo kort mogelijke tijd het binnenlandse bestuur hervormen en het ambtenarenapparaat een nieuw elan geven.

De bezorging is, zoals in het verleden, voorbeeldig. Met name de index van genoemde personen, voorzien van biografische aantekeningen, is een rijke bron, ook buiten de context van dit werk. Zoals in de eerdere banden zijn in de bijlagen losse aantekeningen, moeilijk traceerbare artikelen en andere documenten die informatie over Thorbecke geven, opgenomen. We wachten ongeduldig op de resterende delen van de briefwisseling. Waarschijnlijk pas na voltooiing van de serie zal iemand het aandurven te beginnen aan de langverwachte hedendaagse biografie van Thorbecke. Dan zal ook moeten blijken of— om het in Thorbeckiaanse termen te zeggen — het geheel meer is dan de som der delen.

Nico Randraad

A. van den Berg, *Trade union growth and decline in the Netherlands* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995, Tinbergen Institute research series CI; Amsterdam: Thesis, 1995, 210 biz., ISBN 90 5170 345 7).

Wie behoefte heeft aan een beknopte, op de belangrijkste overzichtswerken gebaseerde, Engelstalige geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging tussen 1860 en 1990, kan goed terecht bij hoofdstuk 3 van deze dissertatie (29-83). De auteur, die economische geschiedenis studeerde en als econoom verbonden was aan de universiteiten van Amsterdam en Leiden (nu Utrecht), is geïnteresseerd in verklaringen van de fluctuaties in het lidmaatschap van de vakbeweging. Uitgangspunt van haar uiteenzetting is het theoretisch model van de economen Hirsch en Addison, die in 1986 *The economie analysis of unions* uitbrachten. Zij veronderstellen een kosten-batenafweging bij potentiële leden bij een aanbod van en vraag naar vakbondsdiensverlening. Er blijkt geen omvattende theorie te zijn die echt kan verklaren waarom mensen in de loop van de tijd lid van een vakorganisatie worden of hun lidmaatschap opzeggen. Wel zijn er modellen op basis van tijdreeks- en cross-sectieranalyses. Deze behoeven volgens de auteur echter aanvulling vanuit een historische analyse teneinde typische kenmerken en niet-kwantificeerbare ontwikkelingen en gebeurtenissen op het spoor te komen die een belangrijke uitwerking op het nationale vakbondswezen hebben gehad. Sociaal-wetenschappelijke analyses kunnen eveneens voor aanvullingen zorgen.

Wat leveren de door een economische bril bekeken historische naspeuringen op? Volgens Van den Berg leert een historische analyse van de vooroorlogse periode dat 'het aanbod van de vakbondsdiensverlening op de vraag aansloot', zonder evenwel tot een hoge organisatiegraad te leiden als gevolg van verdeeldheid door verzuiling, kwetsbaarheid van werknemers door recessies en een gebrek aan erkenning door werkgevers, kerken en overheid. Vanaf 1945 kon de organisatiegraad toenemen (tot $\pm 40\%$) dankzij erkenning door de nationale overheid en centrale (zij het nog steeds verzuilde) inspanningen van de vakorganisaties ten gunste van

sociale zekerheid, werkomstandigheden en arbeidsvoorwaarden. Onder deze omstandigheden wogen de opbrengsten van het lidmaatschap dus kennelijk op tegen de kosten. Dat de organisatiegraad sinds de jaren vijftig niet meer toenam, kwam omdat de individuele voordelen van het lidmaatschap steeds kleiner werden. Immers, ook de ongeorganiseerden profiteerden van de bereikte verbeteringen. De afname van de organisatiegraad sinds 1979 en het blijvende lagere niveau (rond de 25 %) verklaart Van den Berg uit structurele ontwikkelingen, zoals de veranderende samenstelling van de beroepsbevolking met moeilijker te organiseren werknemers (part-timers, vrouwen), de grotere betekenis van de dienstensector, de decentralisatie van het overleg over de arbeidsvoorwaarden waarop de vakbeweging te laat zou hebben ingespeeld en de blijvende verdeeldheid van de vakbeweging. Van den Berg gaat er van uit dat de verdeeldheid niet bijdraagt aan de wervingskracht van de vakbeweging. Men zou echter ook kunnen betogen dat deze de werknemers keuzemogelijkheden laat en daarmee een verdere afname tegengaat. Bij onvrede kan men immers nog kiezen tussen verschillende vakcentrales of, en dat is misschien wel zo belangrijk, voor categorale organisaties.

Toepassing van twee buitenlandse tijdreeks-modellen (het Amerikaanse van Ashenfelter en Pencavel uit 1969 en het Britse van Bain en Elsheikh uit 1976) blijkt niet zonder meer mogelijk voor de hele periode. Van den Bergs bewerking naar twee perioden voegt als verklaringen voor de vooroorlogse periode toe dat prijs- en loonstijgingen de vakbondsgroei bevorderden en dat stakingen (met angst voor ontslag of kerkelijke sancties) en werkloosheid de groei belemmerden. Na de oorlog speelden prijs- en loonstijgingen geen beduidende rol meer. Verdere vakbondsgroei werd belemmerd door verzadigings- en substitutie-effecten (bonden die toch al erkend waren zouden geen moeite meer doen om nieuwe leden te werven, respectievelijk overname van sociale zekerheidsuitkeringen door de overheid). Bevordering van vakbondsgroei was er door stakingen (ten gunste van de niet-erkende Eenheidsvakcentrale EVC) en door het zetelaandeel van linkse partijen in het parlement. Van den Berg geeft zelf aan dat de verklarende waarde van deze exercitie beperkt is: 'De nadruk ligt op cyclische determinanten van vakbondsgroei en verval, aangevuld met institutionele verklaringen'. Interessant is dat uitsluiting van de EVC-leden van de analyse het effect van de stakingsvariabele aanzienlijk vermindert. Haar feitelijke conclusie dat dit de aantrekkingskracht van de EVC bevestigt lijkt me wetenschappelijk relevanter dan de opmerking dat weglating van de EVC 'wat beter overeenstemt met het beeld van Nederland dat gekenmerkt wordt door een grote mate van arbeidsrust' (207). Kennelijk moet dat beeld van rust voor die naoorlogse jaren wel degelijk genuanceerd worden.

Toepassing van cross-sectie-analyse bevestigt eerdere conclusies in grote lijnen. Zo blijken commerciële, part-time en tijdelijke functies de lidmaatschapskansen negatief te beïnvloeden en is de latere afname van de organisatiegraad vooral het gevolg geweest van wijziging in de samenstelling van de beroepsbevolking en maar in beperkte mate van gedragsveranderingen. Anders dan verwacht is concentratie van de beroepsbevolking ('wonend in de Randstad' en urbanisatiegraad) geen stimulans voor vakbondsgroei. De concentratie blijkt zelfs een significant negatief effect te hebben. De kans dat iemand vakbondslid wordt, blijkt groter indien deze een man is, ouder is, een langer dienstverband heeft en meer opleiding heeft genoten. Van den Berg noemt dit in vergelijking met het buitenland typisch voor Nederland, waar veel vakbonden zich voor het hoger personeel inzetten. Ik zie er een bevestiging in van de betekenis van categorale bonden in de organisatiegraad. Tot slot heeft Van den Berg ook nog naar sociaal-wetenschappelijke verklaringen van vakbondsgroei of -verval gekeken. Belangrijk is de bevinding dat steeds minder mensen uit idealistische motieven voor een bond kiezen. De meesten worden lid om er persoonlijk beter van te worden. Zodra de kosten de baten overtreffen, zeggen velen weer op. Dit gedrag maakt aannemelijk dat bonden ledenbinding gebruiken om het hoge lidmaatschapsverloop tegen te gaan. 'Statistische analyses wijzen uit dat de kans op

lidmaatschap significant wordt beïnvloed door de organisatiegraad van iemands bedrijf, het aantal contacten met andere leden, en met de vakbond zelf' (209). We zien dus dat het theoretisch uitgangspunt van de auteur dat werknemers een afweging tussen kosten en baten maken, in elk geval gedeeltelijk wordt bevestigd. De auteur valt te prijzen om haar poging in een economisch betoog uiteenlopende benaderingen bijeen te brengen. Wel is het jammer dat in de redactie van het boek geen oplossing is gevonden om de samenhang tussen de verklarende economische elementen, en daarmee de verschillen met andere analyses, beter uit de verf te laten komen.

Bob Reinalda

I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland, 1875-1980* (Dissertatie Utrecht 1996; Amsterdam: Het Spinhuis, 1986, vi + 351 blz., ISBN 5589 052 9).

Sommige verschijnselen lijken sneller te verouderen dan andere. Zo is het inmiddels bijna niet meer voor te stellen hoe groot de zichtbaarheid van de vrouwenbeweging in de jaren zeventig was, nog minder wat de centrale *issues* waren en hoe die vorm kregen in talloze vrouwencollectieven en diverse leefstijlen. Voor een deel komt dat door interne ontwikkelingen die in de jaren tachtig de vrouwenbeweging van richting deden veranderen. Die ontwikkelingen gingen hand in hand met historische beschouwingen waarin het eigen verleden werd gesimplificeerd of naar eigen inzicht herschreven, zodat het richtinggevende motto 'het persoonlijke is politiek' opeens een geheel andere betekenis kreeg. Voor een ander deel komt dat door de beeldvorming over feminisme en vrouwenbeweging die onveranderd en onverdeeld negatief is geweest, is en lijkt te blijven. Tegen een dergelijk achtergrond wordt het verleden sneller en grondiger gerelativeerd en weggeschreven. Omzien in verwondering wordt dan al gauw omzien in verbijstering.

Het is de verdienste van Irene Costera Meijer om door de latere overlevering en de beeldvorming heen te kijken en vreemd geworden verschijnselen als vrouwenhuizen, praatgroepen en leuzen als 'liever lesbiës' serieus te nemen en in een adequate historische context te plaatsen. Centraal in haar boek staat het proces van 'feministische bewustwording' in de jaren zestig en zeventig, waarvan zij laat zien dat die niet slechts de vorming van een collectief 'wij (feministen)' inhield, maar in die tijd vooral gekoppeld was aan de verhouding van vrouwen tot zichzelf. Feministische bewustwording betekende niet alleen dat vrouwen leerden een subjectpositie op te eisen en politiek te bedrijven uit naam van zichzelf, maar ook dat zij leerden om 'subjectieve' ervaringen en emoties als zelfhaat, vervreemding, onzekerheid en schuldgevoel, en trouwens ook positieve gevoelens als zelfwaardering, eigenwaarde en trots, te benoemen als van (politiek) belang. Onvervreemdbaar deel van het feminisme was dat vrouwen schaamteloos of 'de schaamte voorbij' ik leerden zeggen. Anders dan door Lasch is beschreven was de feministische variant op het 'ik-tijdperk' dan ook geen vorm van narcistisch navelstaren.

Overtuigend en voor velen waarschijnlijk verrassend is de belangrijke rol die de groepering Man-Vrouw-Maatschappij (MVM) in deze ontwikkelingen heeft gespeeld, gezien het wijdverbreide idee dat juist socialistisch-feministische groepen als Dolle Mina, op basis van hun ervaringen van 'relatieve onderdrukking' in de linkse beweging, het lont aanstaken dat het feminisme deed ontbranden. Het is echter geen Dolle Mina, maar Joke Smit die in 1971 schreef: 'Maar het belangrijkste is — en dat mogen we sinds Marx en Rosa Luxemburg wel weten — dat we ons bewust worden van onze eigen situatie, dat we ontdekken hoezeer we door de cultuur in de hoek worden gedrukt. In Amerika is daarvoor een methode gevonden die daar consciousness raising wordt genoemd en hier ganzebordgroep. De methode bestaat hierin dat